

HİTİT KANUNLARI HAKKINDA

Dr. SEDAT ALP

Hititoloji Doçenti

Boğazköy arşivinin bulunması, Hititler'in manevî kültürünün her sahasında olduğu gibi hukuk¹ bakımından da ölçsüz bir kazanç oldu. Hususî hukuk için bizim hemen hemen biricik kaynağımız olan kanunlar, bu milletin hukuk telâkkileri hakkında bilgi vermekle kalmıyor, aynı zamanda hukuk genişmesinde Hititler'in oynadığı rolü ve diğer eski milletlerinkine nazaran Hitit hukukunun mevkiini tayine yarıyor. Bu vesikalar, M. ö. ikinci binde yurdumuzda kurulan içtimaî nizam hakkında da bize iyi bir fikir veriyorlar.

Bu yazımızın çerçevesi içinde kanunlardan ortaya çıkan bütün mes'eleler üzerinde durmak ve Hitit hukukunu diğer eski milletlerin hukuku ile geniş ölçüde karşılaştırmak mümkün olmayacaktır².

Kanunlar, binlerce diğer çiviyazılı vesika ile birlikte 1906-12 kazılarında meydana çıkmışlar ve çiviyazısı halinde neşredilmişlerdir³.

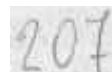
Hititolojinin daha ilk gelişme çağlarında kültür tarihi bakımından ehemmiyetleri takdir edilerek, 1922 yılında birbirlerinden müstakil olarak Zimmern - Friedrich tarafından Almanca'ya⁴, Hrozny tarafından

¹ Hitit hukukunu bir bütün olarak kavramak için muahedelerin tetkikinden elde edilen neticelerin de mütalâa edilmesi gerekiyor. Akkad dilinde yazılı muahedeler E. F. Weidner tarafından tercüme edilmiştir : Politische Dokumente aus Kleinasien, Die Staatsverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi (Boghazköi-Studien 8/9 [1923]). Hititçe telif edilenler J. Friedrich tarafından: Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache 1 ve 2 (Mitteilungen der Vorderasiatisch - Aegyptischen Gesellschaft 31, 1 [1926], 34, 1 [1930]). Muahedeler, henüz işlenmemiş olanlarını da kısmen göz önünde tutarak Korosec tarafından değerlendirilmiştir : Hethitische Staatsverträge. Ein Beitrag zu ihrer juristischen Wertung (Leipziger Rechtswissenschaftliche Studien 60 [1931]).

² A. F. Puukko : Die altassyrischen und hethitischen Gesetze und das Alte Testament (Studia Orientalia I) adlı makalesinde eskimiş olmakla beraber, Hititlerin ve diğer yakın doğu milletlerinin hukuku bakımından kıymetli mukayese malzemesi vermektedir. Krş. aynı zamanda P. Collinet: Droit babylonien, droit assyrien, droit hittite, JS, 1932 ; Schreider: Ehe und Familie in der Gesetzgebung der Sumerer, Babylonier, Assyrer und Hethiter 1932 ; P. Koschaker : Fratriarchat, Hausgemeinschaft und Mutterrecht in Keilschriftrechten, Zeitschrift für Assyriologie, Neue Folge 7. Konu ile ilgili daha bazı çalışmalar için bk. : A. Goetze : Kulturgeschichte Kleasiens 109 n. 6.

³ Keilschrifttexte aus Boghazköi VI 2-26 (kısaltılmış şekli : KBo).

⁴ H. Zimmern und J. Friedrich: Hethitische Gesetze aus dem Staatsarchiv von Boghazköi (Alter Orient 23, 2), ayrıca Nachträge [1923] . Bazı maddelerin düzeltilmiş

Fransızca'ya⁵ ve 1931'de Walther tarafından İngilizceye⁶ çevrilmişlerdin Kanun kitabının Türkçe'sini Zimmern-Friedrich ve Hrozny tercümelerine dayanarak 1931 yılında Avram Galanti vermiştir. İlk andığım üç eserden faydalanarak diğer bazı müellifler de kanunları ikinci elden çeşitli dillere geçirmişlerse de, onları burada anmayı lüzumlu görmüyorum.

İlk cihan savaşından önceki kazılarda bulunup sonradan neşredilen bazı küçük parçalara⁷ ek olarak iki büyük harp arasındaki kazılarda çıkan parçalar da son harbe tekaddüm eden yıllarda neşredilmişlerdir⁸. Bunların neşri sayesinde kanun kitabının kırık olarak ele geçmiş olan bir çok yerleri tamamlanmış ve eksik sanılan bir yerinin de hakikatte noksan olmadığı anlaşılmıştır⁹.

Hititoloji ilminin bir çeyrek yüzyıldan bir az fazla bir zamanda kaydettiği büyük ilerlemeler sayesinde yapılan tercümelerin bir çok noktaları şimdiden eskimiş bulunuyorlar ve tadil edilmeye veya tamamlanmaya muhtaçtırlar. Bu sebepten kanunların yeniden işlenmesi gerekiyor.

Herhangi bir hukuk mevzuu üzerinde çalışmanın hukukçuların işi olduğunu takdir ediyorum. Fakat eski Önasya sahasına ait hukuki vesikalara bir hukukçunun nüfuzu için uzun ve yorucu filolojik mesaiye ihtiyaç vardır. Çünkü bir çok vesikaların tercümeleri yoktur. Mevcut

tercümesi : J. Friedrich. *Alter Orient* 24, 3 [1925] s. 27-30; aynı müellif: *Symbolae Koschaker* 1 v. d.

⁵ Fr. Hrozny: *Code Hittite provenant de l'Asie Mineure (Hethitica 1)*. Hrozny'nin kanun maddelerini sayılısı tamamıyla tatmin edici olmamakla beraber kolaylık bakımından diğerleri gibi ben de ona iltihak ediyorum.

⁶ A. Walther: *The Hittite Code* (J. M. P. Smith: *The Origin and History of Hebrew Law*, The University of Chicago Press, 1931).

⁷ *Keilschrifturkunden aus Boghazköi* (kısaltılmış şekli: KUB) XIII 11-16, 30-31 ve XXVI 56. KUB XIII'te neşredilen parçalar kanunun aşağıda gösterilen paragraflarını ihtiva etmektedirler.

Nu. 11 Öy. = §§ 53-54.

Ay. — 1. tabletin altyazısı.

Nu. 12 Öy. = §§ 63- 65.

Ay. = § 86.

Nu. 13 Öy. = §§ 66 - 69.

Ay. = §§ 75 - 76.

Nu. 14 Öy. = §§ 181 - 182.

Ay. = §§ 200 (A)-200 (B).

Nu. 15 Öy. = §§ 141?-142?.

Ay. = §§ 157 - 158.

Nu. 16 == § 200(B).

Nu. 30 = §§ 194-196.

KUB XXV 56, § 27'den önceki boşluğa giriyor.

⁸ KUB XXIX 13-39. Tekabül ettikleri maddeler Ehelolf tarafından «Önsöz» de gösterilmişlerdir.

⁹ Hrozny tarafından § 152 ile § 157 arasında kabul edilen boşluğun hakikatte mevcut olmadığını KUB XXIX 30 gösteriyor.

tercümeler de araştırmalar neticesinde kısa zamanda eskimektedirler. Burada yegâne çıkar yol hukukçularla filologların iş birliğidir.

Kanun, haricen birbiriyle ilgili görünmeyen iki büyük tabletten mürekkeptir. Her bir tablete isim olarak birinci maddelerinin ilk iki başlangıç sözü verilmiştir¹⁰. Bu, eski Roma'da pretoriarın emirname-lerine verilen adları hatırlatıyor¹¹.

İki kısmın aynı zamanda vücuda gelmemiş olması muhtemel olmakla beraber, aynı zamanda yürürlükte olmadıkları düşünülemez. I. ve II. kısımda ele alınan konular birbirlerine benzemekle beraber, aynı değildirler. Birinde eksik olan maddeler, ötekinde mevcut olup birbirlerini tamamlıyorlar. Hakikatte Hitit kanunlarının yalnız iki kısımdan ibaret olduğunu sanmak bile güçtür. Çünkü bu iki büyük tablette veraset, adopsiyon ve ticaret hukukundan ya pek az veya hiç bahsedilmemektedir¹².

Her bir tablette aşağı yukarı yüzer madde mevcuttur. Birinci tabletin muhtelif redaksiyonları ele geçmiştir. Bu redaksiyonlar arasındaki nispi kronoloji mes'elesi, son zamanlarda Rosenkranz tarafından yeniden ortaya atılmıştır¹³. KBo VI 3 ve 2 numaralı metinler birbirinden nispeten az farklıdır ve hemen hemen aynı zamana ait oldukları sanılıyor. 5 numaralı metin daha ziyade 3 ve 2'ye yakın olmakla beraber bunlarla 4 numaralı metin arasında ara tabakayı teşkil ediyor. Goetze, sonuncusunun diğerlerine nazaran daha yeni olduğunu ileriye sürmüş ve fikri umumiyetle kabul edilmişti. Rosenkranz ise 4 numaralı metnin daha eski olduğunu iddia etmektedir¹⁴. Sebep olarak Rosenkranz 4'te para cezalarının daha yüksek olduğunu söylüyor. Goetze ise 3 ve 2'de öldürülen bir köle için ceza olarak iki insanla tazmine hükmedildiği halde 4'te bunun paraya tahvil edilmesinde bir terakki görmekte ve 4'ün daha yeni olduğuna inanmaktadır. 3, 2 ve 5 numaralı metinlerde bir reformdan bahsedilmekte, bazı suçlar için eskiden verilen cezalarla yeni cezalar karşılaştırılmakta ve cezalar eskiye nazaran yarıya indirilmektedir. Bu redaksiyonlarda eskiden saray için alınan hissenin affedildiği de bildiriliyor (§ 9, §25). 3, 2 ve 5'te bildirilen cezaların eski miktarları ile 4'te tayin edilen cezalar birbirine uymuyor. Bundan kurtulmak için Rosenkranz, 4 ile 3, 2 ve 5 arasında ele geçmemiş olan ayrı bir redaksiyon kabul etmek mecburiyetinde kalıyor. No. 4'te cezaların daha yüksek olduğu hakkındaki iddia bütün maddeler için yerinde değildir. Her iki redaksiyonda ceza miktarı aynı olan ve hatta 4'te 3 ve 2'deki cezaların

¹⁰ Bk. KBo. VI 6 IV 1 ; 13 IV 1 (Hrozný, s. 2 not 1 ve s. 100 not 1).

¹¹ Bk. Eduard Cuq : Les Lois Hittites 460 (Etudes sur le droit Babylonien [1929] s. 457-507).

¹² Bk. Goetze: Kulturgeschichte Kleinasiens 103, 105 v. d.

¹³ Rosenkranz, Zeitschrift für Assyriologie, Neue Folge X 210 v. d.

¹⁴ Goetze. adı geçen yerde s. 103, Rosenkranz, adı geçen yerde s. 210 v. d.

reformdan sonraki şekline uyan maddeler de mevcuttur. Goetze'nin ileriye sürdüğü delile ilâve olarak 4'ün dil bakımından, 3 ve 2'den daha vazih oluşu ve bazı maddelerde suçların sebep ve neticeleri arasında tefrik yapılarak cezaların ona göre takdir edilmesi, 4'ün diğerlerinden daha yeni olduğu intibasını uyandırıyor¹⁵.

Goetze, Hitit kanunlarını dört tabakaya ayırıyor¹⁶. Bunların ilkinin âdetler, ikincisini 3 ve 2 numaralı metinlerin eski ceza miktarlarını bil diren kısımları, üçüncüsünü yeni kısımları, dördüncüsünü ise 4 numaralı metin teşkil etmektedir. Ayrıca 5 numaralı metnin 3 ve 2'den ayrıldığını göz önünde tutmak gerekecektir. Kanunun eskiden bahseden kısımları, kendisinden evvel mevcut olan bir redaksiyona mı, yoksa doğrudan

¹⁵ Rosenkranz, insan öldürmeye karşı cezanın insanla ödemesi yerine para ile ödenmesinin daha yeni bir hukuk gelişmesi olduğunu kabul etmekle beraber, 3 numaralı metinde insan öldürmeye karşı insanla ödemeye mukabil, 4 numaralı metinde tatbik edilen para cezasının suç kölelere karşı işlendiği takdirde hükmedildiğini ileri sürerek, Goetze'nin iddiasını kuvvetten düşürmeye çalışmaktadır. Aynı müellife göre, hür bir insana karşı işlenen öldürme suçu için insanla ödeme cezası, aslen 4 numaralı metinde de mevcuttu ve bunu göstermek için § IX'a işaret edilmektedir. Fakat bu maddede öldürülen bir insan yerine insan vermektен ziyade yaralanan bir kimse yerine eyileşinceye kadar işinde çalıştırılmak üzere bir insan verilmesi görülmektedir. 3 numaralı metinde insan öldürmeye karşı insanla ödeme cezası veren maddelere teka-bül eden 4 numaralı metnin ilk maddeleri kırık olduğundan, Rosenkranz'ın iddiasını çürütmek güç görünüyor. Burada 3 numaralı metnin insana karşı insanla ödeme cezası veren ilk maddelerini 4 numaralı metnin hemen hemen aynı şartar altında bir tüccarı öldürene karşı para cezası hükmeden III. maddesi ile karşılaştırmak faydadan hali değildir. Gerçi 3 numaralı metnin bir tüccara karşı işlenen cinayete karşı hüküm ihtiva eden 5. maddesi de para cezası vermekte ise de, bu maddede şartlar farklı bulunmaktadır.

İddia edildiği gibi 4'teki cezaların miktarları daima daha yüksek değildir. Meselâ § 15'te 3 ve 4 numaralı redaksiyonlardaki cezalar birbirinin aynı, § 9'da ise 3 numaralı metindeki cezanın indirilmiş şekli 4 numaradaki ceza miktarına uymaktadır.

Kanunun para cezasını ifade eden rakamlarının, kopya ederken, dikkatsiz yazıcılar tarafından yanlış nakledilmiş olmaları da mümkündür. Meselâ § XII'de hür bir insanın burnunu ısırana karşı 30 mine, ve § XIII'te bir kölenin burnunu ısırana karşı 15 mine gümüş, yani aşağı yukarı 15 veya 7,5 kilo gümüş ceza olarak kesilmektedir, ki bunun doğru olabileceği çok şüphelidir. Krş. Hrozny s. 84 not 1, Zimmern-Friedrich s. 7 not 12-13. Aynı şekilde § 5'te bir Hatti tüccarını öldüren bir kimseye 100 mine gümüş ceza kesilmesi kaydını mütercimler haklı olarak şüphe ile karşılamışlardır. Bk. Hrozny 9. 4 not 1, Walther s. 247 not 6. Bu itibarla 3 ve 4 numaralı metinlerin hangisinin daha eski olduğunu tetkik ederken, yalnız rakamları karşılaştırmak tehlikeli bir yoldur. Karşılaştırmada her iki redaksiyondaki vuzuh farkına da değerini vermek yerinde olur. Suçların işlendiği muhtelif şartları göz önünde tutarak hüküm vermek temayülünü daha fazla gösteren nüshanın daha yeni olduğunu iddia etmenin yanlış olmayacağı kanaatindeyim. Bu bakımdan 5., 6., 7., 11., 12., 45. ve 47. maddelerin 4 numaralı metindeki mukabilleri ile karşılaştırılması, sonuncu redaksiyonun daha yeni olduğuna hamletmek için kuvvetli deliller veriyor. Rosenkranz'ın *parnaşsea şuuaiZZi* ifadesinin tercümesine dayanarak yaptığı kombinezon, bu ifadenin henüz ikna edici bir izahı bulunmadığından kendiliğinden sukut etmektedir.

¹⁶ Adı geçen yerde s. 103.

doğruya âdetlere ve geleneklere mi istinad ediyor? Bunu tayin etmek güçtür, hattâ bugünkü bilgimize göre mümkün değildir.

Hitit kanunları, halk arasında yaşamakta olan hukuk telâkkilerini bir araya toplamış olan bir hukuk kitabı olarak değerlendirilmemelidir¹⁷. Bilâkis kanunun kendisi, onun vaazından bahsediyor. Birinci kısma ait bir tabletin alt yazısı, bir haşmetmeab'ın babasını müellif olarak bildiriyor¹⁸. Bu haşmetmeab'ın ve babasının kim olduğu maal'eseף söylenilmiyor. Böylelikle kanun kitabının muhtelif tabakalarının hangi devre ait olduğu mes'elesi ortaya çıkıyor. "Haşmetmeab,, diye tercüme ettiğimiz "Güneşim,, deymi, Yeni Hitit İmparatorluğu kırıllarının yaşamakta iken kendilerine verdikleri bir unvandır. Alt yazıya mukabil 3, 2 ve 6 numaralı metnin içinde bir "kiralın babasından,, bahsedilmektedir (§55). "Haşmetmeab'ın babası,, ile "kiralın babası» tabirlerinden aynı kimsenin kastedilmiş olduğu şüphesizdir. Sonuncusu, yalnız Eski Devlet metinlerine mahsus bir ifade tarzıdır¹⁹. Eskiden kanunların Yeni Devlet kırıllarından Şuppiluliuma veya Murşili veya daha az bir ihtimalle Hattuşili devrine ait olduklarını tahmin eden Hrozny²⁰, 1940'ta neşrettiği ve muhtelif ilim adamlarının haklı tenkitlerine uğrayan el kitabında kanunların Yeni Devletin ilk zamanlarında Şuppiluliuma'nın en yakın seleflerinden biri veya doğrudan doğruya kendisi tarafından vaz'edildiğini iddia ediyor.²¹ Şuppiluliuma'nın yakın selefleri zamanında devletin kudretli ve müstakar bir siyasî teşekkül olmadığı biliniyor. Böyle bir zamanda kanun vaz'ı beklenemez. Bu büyük kiralın kendisi de bahis konusu olamaz. Elimizde oğlu Murşili tarafından mevcut kayıtlara dayanılarak telif edilmiş yıllıkları vardır. Burada kendisinden "kiralın babası,, diye değil de, doğrudan doğruya "babam,, diye bahsediliyor²². "Kiralın babası,, deymi ve izahını başka bir yerde yapmayı düşündüğümüz diğer bazı dil hususiyetleri ve bazı tarihî mülâhazalar, 3 ve 2 numaralı redaksiyonu Eski Devlet zamanına ve bu devletin kuvvetli bir zamanına kadar götürmeye bizi sevk ediyor. Kanun kitabı, Arzava, Luiya ve Pala gibi memleketlerle ilgili hükümleri ihtiva ediyor.. Bu hükümlerden 3 ve 2 numaralı redaksiyonun vaz'edildiği zamanda bu bölgelerin Hitit Devletine siyasî bakımdan herhangi bir şekilde bağlı; oldukları düşünülebilir.²³ 23. maddeye göre Luiya düşman memleketle-

¹⁷ Krş. Korosec: Beitrâge zum hethitischen Privatrecht, Zeitschrift der Savigny-Stiftung zur Rechtsgeschichte, röm. Abt. 52 B (1932), s. 157 v. d., Goetze, adı geçen yerde 103 not 1.

¹⁸ KBo VI 6 IV 2, bk. Hrozny s. 2 not 1.

¹⁹ Bk. Goetze, adı geçen yerde 103; Güterbock, Zeitschrift für Assyriologie, Neue Folge X 101 not 1, 134.

²⁰ Code Hittite s. 1.

²¹ Die Älteste Geschichte Vorderasiens s. 137.

²² Bk. E. Cavaignac: Les Annales de Subbiluliuma s. 4 v. d. Bu kiralın yıllıklarına ait yeni parçalar KUB XXXIV'te (Nu. 23-30) neşredilmiştir.

²³ Bk. §§ 5, 19, 20, 21. Krş. Cuq, adı geçen yerde 464 v. d.

rinden sayılmıyor. § 23: "Eğer bir köle kaçır ve Luiya memleketine giderse, onu geri getirene (kölenin sahibi) VI ZU ^{23a} gümüş verir. Eğer köle kaçır da düşman memleketine giderse, kim onu geri getirirse onu yalnız o alır. „ Kanunun Luiya'ya muadil tuttuğu Arzava, Yeni Devlet zamanında ilk defa olarak II. Muşili'nin idaresi altında Hitit hakimiyetine kat'î olarak girdiğine göre 3 ve 2 numaralı metinler Şuppiluliuma'nın kendisi veya yakın selefleri zamanında tedvin edilmiş olamazlar. Goetze, kanunların elimizdeki en eski redaksiyonunu Telepinu devrine tarihlemişti. Telepinu devrinde devletin genişliği hakkında sarıh bir fikrimiz olmamakla beraber, bu kiral zamanında erişilen hudutlardan Yeni Devlet'in büyük kırılları tarafından dahi gıpta ile bahsedildiğini görüyoruz, II. Muşili bir seferi hakkında şöyle diyor: KUB XIX 39 II 9 v.d. (Goetze, Die Annalen des Muşiliş, s. 164): "[Ve] bu memleketlere [büyük kiral] Telepinu 'nun gününden beri [Hatti memleketinin] hiç bir [kiralı] varmadığından] ben [orada kaldım] „ Sonradan Goetze, Telepinu'nun babasının kiral olmadığını ileri sürerek ilk fikrini tadil etti ve kanun kitabının aşağı yukarı o sıralarda vaz'edilmiş olacağını ifade etti²⁴.

3 ve 2 numaralı metinlerin Telepinu'dan önce vaz'edilmiş olabileceği şüphelidir. Zamanına kadar kiral ailesi içinde işlenen cinayet ve haksızlıkların bir tarihçesini veren, bundan böyle kiral olacakların iktisap etmeleri icabettikleri şartları ve kıratların hak ve vazifelerini tespit etmek suretiyle bir anayasa mahiyetini taşıyan mufassal talimatında Telepinu, kendisinden önce kanun mevcut olsaydı, kanaatımca bunlardan bahsederdi. Hitit kanunlarında insan hayatına verilen değer, Telepinu talimatındaki ana fikre uymaktadır.

Goetze'nin Telepinu'dan vazgeçmesine sebep olarak verdiği delil, kanatımca yerinde değildir. "Kiralın babası,, deyimi ile Telepinu'nun babası değil, kendisi kasd edilmiş olabilir. Telepinu'dan sonraki karanlık devre Alluvamna adında bir kiral yerleştiriliyor. Forrer'a göre bu kiral, Telepinu'nun hayatta iken ölen biricik oğlunun damadıdır. Fakat bu düşünce, kırık olan ve Forrer tarafından tamamlanan iki metin yeri ile kendisi tarafından isabetli bir surette tercüme edilemeyen Telepinu talimatının 28. maddesinin kombine edilmesinden ileri gelmektedir ve doğru olduğu çok şüphelidir.²⁵ Elimizde bu hususta açık bir vesika

^{23a} Bu işaretin GIN2 «şekel» okunması gerektiği hakkında, Friedrich'in Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 49 (1943), 172-179'daki izahatı elime geçmemiştir. Krş. Lacheman, Journal of the American Oriental Society 57, 181-184.

²⁴ Goetze, adı geçen yerde s. 103 not 7.

²⁵ Krş. E. Forrer : Boghazköitexte in Umschrift, 2. Teil s. 16 ve 19 not 1. Telepinu fermanının 28. maddesinin doğru tercümesi için bk. Gpetze, Archiv Orientalni II, 158 ; aynı müellif : Das Hethiter-Reich s. 20 [Alter Orient 27, 2]. Krş. K. Turfan, Sümeroloji Araştırmaları (Prof. Landsberger'in idaresi altında seminer çalışmaları) s. 979 v. d. - Burada (s. 980) Forrer'in Alluvamna'yı Telepinu'nun torunu olarak kaydettiği söyleniyor. Alluvamna için bk. Güterbock, M(itteilungen der) D(eutschen)

mevcud olmadığına göre Alluvamna'nın Telepinu ile akrabalık münâsebetinin derecesi kesin olarak söylenmez. Bir metinde Alluvamna, kiral oğlu diye anılmaktadır²⁶. Mamafih babaları kiral olmayan prensler için de bu söz kullanılıyor. Alluvamna'nın Telepinu'nun oğlu olmaması da bir şey ifade etmez. Kendi babaları hakikatte kiral olmayan kimselerin meşru kiral olarak gösterilmek maksadıyla selefleri ile baba-oğul münasebetinde anıldıkları vakidir²⁷. Alluvamna, Telepinu'nun halefi ise, kanun kitabı Telepinu tarafından düzenlenmiş ve Alluvamna zamanında veya hakikatte halefi kim ise, onun zamanında yürürlüğe girmiş olabilir. İddiamızın doğruluğu kat'i olarak ispat edilemese de, onu cerh edecek deliller de mevcut olmadığından elimizdeki en eski redaksiyonun, eğer yeni kısaltılmış kronolojide isabet varsa, 16. yüzyılın ikinci yarısında vücuda gelmiş olduğu şimdilik söylenebilir²⁸. Aynı redaksiyonun Yeni Devlet'in başlarında da kullanıldığı, yukarıda bahsettiğimiz "haşmetmeabın babası,, deyiminden anlaşılıyor. Elimize geçen parçaların ekserisinin bundan oluşu da Yeni Devlet zamanında yürürlükte olduğunu gösterir. 4 numaralı redaksiyonun Yeni İmparatorluğun büyük kırıllarından biri tarafından vaz'edilmiş olması mümkündür.

Kanun maddelerinin sıralanmasında muhtelif prensiplerin hakim olduğu görülüyor. Bazan suçların nev'ine göre, bazan suç neye ve kim me karşı işlenmişse onun mevzuuna göre ve bazan geliş güzel birbiriyle doğrudan doğruya ilgisi olmayan maddeler yan yana dizilmişlerdir. Kanun kitabının bir kısmında ehli hayvanların mülkiyeti mevzu olarak ele alınıyor (§ 57 v.d.). Burada her bir hayvanın çalınması, bulunması, diğer bir kimsenin arazisinde ölmesi, gebe olan veya olmayan bir ehli hayvanın yaralanması ve ödünç olarak alınması hakkında ayrı ayrı maddeler mevcuttur. Diğer bir kısmında aile hukuku toplu olarak gözden geçiriliyor. Başka bir kısımda arazinin işgal ve işlenmesine dair maddeler bir bütün teşkil etmekte iseler de, bu kısmın içine onunla doğrudan doğruya ilgili görülemeyecek bazı maddeler de karışmıştır. Prensibi bozan bu gibi örnekler sonradan yapımış insicamsız ilâveler gibi kabul edilebilirler.

Korosec, maddelerin tanziminde değerliden daha az değerliye gitme prensipinin hakim olduğunu söylüyor²⁹. Birinci tablette madde grupları halinde ele alman konuları, yani sırası ile insan hayatının ve vücut tamamîyetinin korunması, aile hukuku, toprak işlenmesinin tan-

O(rient-) G(esellschaft) 74, 70 v. d.; aynı müellif: Siegel aus Boğazköy I, 51 v. d. ; Otten, MDOG 76, 46 v. d.

²⁶ Forrer, aynı yerde Nu. 26 satır 6.

²⁷ Bk. F. Sommer-A. Falkenstein : Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattuşili I. 67 ve not 2, 213 v. d. ve Telepinu Fermanı § 24.

²⁸ Kronoloji için bk. Sümeroloji Araştırmaları s. 981.

²⁹ Korosec'in «Sistematika prve hetitske pravna zbirke» adlı yazısından istifade etmem mümkün olmamıştır. Ayrıca bk. aynı müellif, Symbolae Koschaker 39 ve not 10.

zimi, hayvan mülkiyeti gibi bahisleri düşünürsek, Korosec'in izah tarzında bir hakikat parçası bulmamak mümkün değildir. Nitekim bu grupların herbiri kendi içlerinde bir insicam arz ediyorlar. Bu hususta son bir hükme varabilmek için kanuna sonradan yapılmış olması muhtemel olan ilâveleri ayrı bir araştırma konusu yapmak gerekecektir.

Hitit medeni hukukunun en mühim kısmını aile hukuku teşkil ediyor. Hitit ailesi, eski Anadolu'da ve Akdeniz kültürlerinde hâkim olan maderşahî ailenin aksine pederşahîdir. Kanunun anne tarafından kovan oğul hakkındaki 171. maddesinde, maderşahî ailenin bakiyeleri görmek istenildi ise de, bu maddenin anlaşılması henüz güçtür³⁰. Kadın kocasına sadakatsizlik ettiği takdirde kanun, kocaya hem karısını hem de onu baştan çıkararı öldürme hakkını tanıyor (§ 197). Baba, çocuklarına tamamen sahiptir ve icabında onları satabiliyor (§ 48) ve ölümüne sebep olduğu bir kimsenin yerine tazminat olarak verebiliyor (§ 44 A). Karı kocanın ayrılması halinde bir çocuk müstesna, diğer çocuklar babaya veriliyor³¹. Bütün bunlar Hitit'lerde pederşahî ailenin carî olduğunu eyice gösterir.

izdivaçtan evvel kızın ebeveyni tarafından söz kesilir (§ 28 A). Söz kesimi akitten evvelki nişanlılık safhasına tekabül eder. Bunu müteakip erkek, kız tarafına ağırlığa tekabül eden bir evlenme hediyesi gönderir. Hediyein kabulü ile kız, erkeğe bağlanmış ve evlenme akdi tamamlanmış olur (§ 29). Fakat bununla evlilik hayatının fiilen başlaması icap etmiyor (§§ 29-30). İzdivaçta kadın tarafından çehiz getirilmesi âdet-tir³². Görülüyor ki hediye karşılıklı oluyor. Hititler'de izdivacı, ticarî bir akit olarak karakterize etmek ne dereceye kadar doğrudur?³³. Hukukî bakımdan satın alma, alınan şeyin mülkiyetinin satın alan kimseye hiç bir kayda tâbi olmadan geçmesi ve onu dilediği gibi kullanma, hatta satma hakkına sahip olması gibi kabul edilirse, Hititler'de izdivacı bir satın alma izdivacı olarak telâkki etmek güç olacaktır. Koschaker, Zeitschrift für Assyriologie, Neue Folge 7, 24 v. d.'nda Arapha'da satın alma izdivacına tahsis ettiği kısımda doğuya ait hukuklar için Roma

³⁰ Krş. Goelze : Kulturgeschichte Kleinasiens 104 not 3.

³¹ Hürler arasındaki ayrılımlar için bk. KUB XXVI 56 II 1 v.d. Hür bir adamla bir cariye arasındaki ayrılma için bk. § 31. Buna mukabil hür bir kadınla bir kölenin evlenip ayrılımları halinde, KBo VI 2 II 3 v. d. 'ına göre çocukların çoğu kadına, bir çocuk babaya veriliyor. Acaba buraya göre KBo VI 3 II 21'i tashih mi etmek gerektir ? Yoksa 3 numaralı redaksiyonla 2 numaralı redaksiyon arasında bir ayrılık mı kabul edeceğiz ? KBo VI 2 II 7 v.d. 'in da köleler ve cariyeler arasındaki ayrılımlarda da çocukların çoğunun kadına, bir çocuğun erkeğe verilmesi, sonuncu düşüncüyü destekliyor. Bu takdirde 2 numaralı metinde daha eski bir redaksiyon ve maderşahî ailenin izleri karşısında mı bulunuyoruz ?

³² § 27 ve Goetze, adı geçen yerde s. 105 not 4.

³³ Bk. Cuq, adı geçen yerde s. 469 v. d. ; Krş. Korosec: Raub - und Kaufhe im hethitischen Recht (Studi in onore di Salvatore Roccobono I s. 551 v.d.). Sonuncu makeden faydalanmam mümkün olmamıştır;

hukukunun hudutsuz mülkiyet mefhumundan kendimizi sıyırmak icap ettiğini ileri sürüyor. Evvelce "Abhandlungen der Saechsischen Gesellschaft der Wissenschaften 42, I 74, 81 v.d.",ında inkişaf ettirdiği kısmî mülkiyet mefhumu ile satın alma izdivacını izah ediyor. Koschaker'e göre satın alma izdivacı, alana kadının mülkiyetini temin eder. Fakat bu mülkiyet, ona kadın üzerinde her türlü hakkı veren tam bir mülkiyet değil, bir maksada dayanan, yani kadını zevce olarak kullanmak hakkını kendisine veren bir mülkiyettir. Erkeğin verdiği hediye, Hititçe *kusata*³⁴, kızın getirdiği çehiz ise *ivaru* sözleri ile ifade ediliyor. Eğer *kusata* para olarak ödenen bir ücret ise, kanun vazının erkek için bir ücret tesbitinden maksadı, Hititler'in anlayışına göre erkeğin kadını satın alması değil, caydığı takdirde kız tarafının elinde bir teminat akçasının bulunması olabilir. Nitekim hediye verdikten sonra, fakat evlilik hayatı başlamadan önce bir erkek, kızı reddederse 30. maddeye göre verdiği hediye kaybediyor. Kanun, sözlü (ve anlaşılan evlenme akdi tamamlanmış) bir kızın ana babasına vaz geçip kızlarını başka birine verme hakkını tanıdığına göre satın alma izdivacı nasıl izah edilebilir, bilemiyorum. Bu takdirde ebeveyn, yalnız ilk erkeğin zararını tazmine mecbur tutuluyor. Ancak tazmini reddettikleri zaman, kızın ebeveyninin verdiği erkekten ayrılmasına hükmediliyor (§ 28 B-C). Şayet ağırlığı ödenmiş bir kızı ana babasının arzusu hilâfına başka bir erkek kaçırıp onunla evlenirse, kızı kaçıran erkek ilk erkeğin zararını ödüyor (§ 28 A). Kanun, cebirle hareketi cezalandırdığına göre burada kızın arzusunun hesaba katıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Böylelikle ebeveyninin rızası olmasa dahi, bir genç kızın istediği erkekle evlenme hakkının kabul edilmiş olduğunu düşünmek belki de büyük bir cür'et-kârlık değildir.

Evlenmiş, fakat muhtemelen kocası tarafından henüz dokunulmamış bir genç kızı ana babası, damatları ile kavga derek kocasından ayırırlarsa, erkeğin verdiği ağırlığın iki mislini, hatta diğer bir metne göre, üç mislini ona iade ederler (§ 29).

Evlenince, kızın erkeğin evine gitmesi mütalâa edildiği gibi, erkeğin iç güveyisi olarak girmesi de düşünülmüştür. Bu takdirde de erkek, ağırlığı verir, kız için de ana babası tarafından çehiz verilir (§ 27).

Ağırlığı ödemeye kudreti olmayıyan bir erkeğin zengin bir köle olan kayın babası tarafından ağırlık masrafının ödenmesini ve bu suretle evlenme akdinin tamamlanmasını kanunun 36. maddesi kabul ediyor. Hititler'de gayri tabii cinsi münasebetlerin kanun tarafından menedil-

³⁴ Metinler bir de *kuşata* bayramından bahsediyorlar ve buna muhtelif tabletlerin tahsis edildiği anlaşıyor. Bk. Güterbock, MDOG 72, 38 not 3; Friedrich, Archiv für Orientforschung XIII 155. Acaba *kuşata* bayramından düğün ve ona bağlı dinî merasim mi kastediliyordu? *kaşata* aynı zamanda «düğün» (?) : KUB XIII 4 II 58 v. d. (bk. Zuntz : Ortsadverbien 85; krş. Sturtevant, Journal of the American Oriental Society 54, 402).

diği nazarı itibare alınmıyarak bu maddede zengin bir kölenin gayri tabii cinsî maksatlarla kendisi için hür bir erkeği koca olarak alması- nın kanun tarafından kabul edildiği iddia edildi. Hakikatte bu maddede zengin bir kölenin, kızı için fakir, fakat hür bir iç güveyisi alması bahis mevzuudur ³⁵.

Evliliğin sona ermesi, karı veya kocadan birinin ölümü ile veya anlaşılamayıp ayrılmaları ile husule geliyor. Boşanma hakkında kanun bize sarıh malûmat vermiyor. Bu hususta daha ziyade kocanın arzusunun hâkim olduğu farzedilebilir. Hür bir erkekle bir cariyenin evlenip geçinemiyerek ayrılmalarından bahseden §31, evin (yani evin muhteviyatının) aralarında paylaşılacağını söylüyor., Çocuklardan biri müstesna erkeğe veriliyorlar ³⁶. Hür insanlar arasındaki boşanmalar için de aynı hükümlerin cari olmuş oldukları kuvvetle tahmin edilebilir ³⁷.

Kadın kocasının evinde ölürse, getirdiği çehizi, muhtemelen çocuklarına taksim edilmek üzere kocası alır ³⁸. Eğer babasının evinde ölürse, o zaman bu vazifeyi kadının babası görür ³⁹.

Kocay karısı ile birlikte yaşarken ölürse, kadın kocasından kalan- dan hissesini alır (§ 192). Bu hissenin nispeti hakkında kanunun elimize geçen kısımları bilgi vermediği gibi, çocukların ana babadan tevarüs ettikleri hakkında bizi aydınlatmasını beklediğimiz § 192 'nin sonu siliktir.

Eski Önasya'da geniş bir yayılma sahası bulan bir erkeğin kız kardeş, anne veya kızı ile evlenmesi Hititlerde âdet değildir. Kanun bu gibi yakın akraba arasında cinsî münasebeti ölümle cezalandırıyor ⁴⁰. Şuppiluliuma'nın, Hayaşa - Azzi beyi Huqqana ile akdettiği muahedenin 29. ve 30. maddelerinde Hatti memleketinde erkek ve kız kardeş arasında olduğu gibi kardeş çocukları arasında da cinsî münasebetin ölümle cezalandırıldığını bildirmesi ⁴¹, Hititler'in nesillerin soysuzlaş- maktan korunmasına ne kadar ehemmiyet verdiklerini açıkça gös- terir. Assur'lularda, İbranî'lerde ve Hurri'li bir halk tarafından iskân edilmiş olan Nuzi'de olduğu gibi Hititler'de de levirat'ın mevcut olduğu kanunun 193. maddesinden çıkıyor ⁴². Bu madde, bir kadının kocası öldüğü takdirde, onu evvelâ kocasının erkek kardeşi, o öldüğü

³⁵ Krş. Ffiedrich : Symbolae Koschaker 3 v.d. ^{LU2} antiianza sözünün «iç güveyisi» manasına geldiğini Dr. K. Balkan ortaya koymuştur (Prof. Güterbock şifahen).

³⁶ Hür bir kadınla bir kölenin ayrılmaları için bk. § 32 ve krş. not 32.

³⁷ Krş. XXVI 56 II 1 v.d.

³⁸ - ³⁹ Bk. 27. § 'in sonu.

⁴⁰ Bk. § 189.

⁴¹ Bk. Friedrich : Vertraege II, 5.103, 104 v.d. - Hayaşa'da aile hukuku hakkında bk. Koschaker : Fratriarchat, Hausgemeinschaft und Mutterrecht in Keilschriftrechten, Zeitschrift für Assyriologie, Neue Folge VII, 16 v.d.

⁴² Bk. Price : The so-called Levirate-Marriage in Hittite and Assyrian Laws (Oriental Studies dedicated to Paul Haupt [1926] s. 268 v.d), Koschaker : Zum Levirat nach hethitischem Recht, Revue Hittite et Asianique II, 77 v.d.

takdirde kayın babası, o da öldüğü takdirde muhtemelen kayın babasının kardeşi⁴³ alabileceğini ve bunun bir suç olmadığını söylüyor. Cümlelerin son kısmından levirat'ın bir mecburiyet olmadığı anlaşılıyor. Koschaker, bunun bir suç olmadığını bildiren kısmın en eski redaksiyonda mevcut olmayıp sonradan ilâve edildiğini ileri sürüyor. Aynı müellife göre levirat'ın, dul kadın çocuksuz ve böylelikle kendisine bakacak kimsesiz kaldığı takdirde hukukî bir manası vardır, ve levirat, yalnız çocuksuz dullara karşı yer bulmuştur. Mevcut vesikalar bunun aksini ispat edecek bir delil vermiyorlar.

Poligami, yani bir erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi hakkında, kanunlar doğrudan doğruya bir şey söylemiyorlar. Levirat'ın mevcudiyeti poligami'yi tabii yapmaktadır. Fakat acaba bu, yalnız levirat'a mı münhasırdı ? Yoksa levirat mevzuu bahis olmadığı zaman da poligami'ye müsaade ediliyor mu idi?

Diğer metinlerden anladığımıza göre meşru olarak yalnız bir zevce tanınıyordu. Sarayda esas zevce yanında kiral ve prenslere tahsis edilen diğer kadın sınıfları da mevcuttu. Telepinu, yukarıda bahsi geçen fermanında kiral için esas zevce yanında ikinci bir kadın kabul ediyor. Esas zevceden erkek çocuk olmayınca ikinci kadından doğan erkek çocuğun kiral olacağı söyleniyor⁴⁴. Kızını Mattivaza ile evlendiren Şuppiluliuma, bununla aktettiği muahedede kendisine esas zevce olan Hitit prensesi yanında *esirtu* sınıfına mensup kadınlar müsaade ediyor (Weidner, Pol. Dok. 18). Kız kardeşini Huqqana ile evlendiren aynı büyük kiral Huqqana muahedesinin 33. maddesinde bu beye eski karısını ikinci nevi ortak (*naptartu*) olarak muhafaza etmesine rıza göstermekle beraber başka kadın almamasını şart koşuyor⁴⁵. Büyük kiral Muvatalli, Viluşa beyi Alakşanduş ile akdettiği muahedenin 6. maddesinde eğer Alakşanduş isterse, *naptartu'dan* doğan çocuğunun bu prensin memleketinin arzusu hilâfına da olsa, kendisi tarafından kiral olarak tanınacağını söylüyor⁴⁶. Bu hüküm, haddi zatında *naptartu'daa* doğan çocuğun veraset hakkının tanınmadığını ve Muvatalli zamanında da Hititler'de bir esas zevce mevcut olduğunu gösterir. *Esirtu*⁴⁷ sınıfının vaziyeti *naptartu'ya* nazaran belki de daha müsaitti. Muvatalli'nin *esirtu'dan* doğan oğlu Urhiteşup'un büyük kirallığını kendisine karşı isyanda muvaffak olan amcası III. Hattuşili bile ilkten tanımişti. Kanunun 194. maddesi hür bir adama cariyelerle münasebette bulunmayı

⁴³ Ben burada Walther'in tercümesine iltihak ediyorum. Bk. Koschaker son olarak adı geçen yerde.

⁴⁴ Telepinu Fermanı § 28.

⁴⁵ Friedrich: Verträge II, 128 v. d.

⁴⁶ Friedrich, aynı yerde 54 v. d.

⁴⁷ Kiral ailesinde kraliçenin ve haremdeki diğer kadınların mevki hakkında bk. Goetze, Archiv Orientâln II, 153 v. d.; *esirtu* hakkında bk. Landsberger, Archiv für Orientforschung X, 144 v. d.

müsaade ediyor. Muasır Nuzi vesikalarına göre çocuğu olmayan kadınların zürriyetini temini maksadı ile kocalarına cariyeye getirmeleri mecburiyeti vardı⁴⁸.

Mülkiyet hakkında kanun, bir çok maddeleri ihtiva ediyor. Kanun vazının mülkiyetin korunmasına karşı gösterdiği ilgi açıkça görülmektedir⁴⁹. Hititler'de mülkiyet mes'elesi henüz tetkike muhtaçtır. Güç ve şimdilik çözülmemiş ve farklı olmakla aşağı yukarı Osmanlı tarihindeki timar ve ziamet sistemine tekabül edebilecek olan arazi taksim vaziyeti ve arazi mülkiyeti üzerinde durmayı burada bir tarafa bırakıyorum. Araziye tasarruf *sahhan* ve *luzzi* sözleri ile ifade edilen ve birincisinin bir kısmı aynî vergi ve ikincisi ise daha ziyade iş olarak düşünülen mükellefiyetlerle sıkı sıkıya ilgili idi. Bu gibi tekâliften muafiyet mabed emlâki için bile doğrudan doğruya mevzu bahis değildi, İmparatorluğun son devirlerinde Büyük Kral'ın iradesi ile mabetlerin ve bazı mühim şahsiyetlerin emlâkinin bunlardan muaf tutulduğu görülmüyor⁵⁰. Kanunun 168. maddesi, arazinin satın almak sureti ile elde edebileceğini gösteriyor. Goetze, kimseye ait olmayan arazinin işlenip hududu tayin edilmek şartı ile elde edilebildiğini söylüyor⁵¹. Fakat bununla ilgili 168. ve 39. maddelerin henüz açık tercümelerini veremediğimiz için bu husus, bana şüpheli görünmekte ve sonuncusunun izahı Hititler'de mükellefiyet sisteminin izahına bağlı bulunmaktadır.

Mülkiyete ait maddelerin tetkiki, Hititler'in iktisadî bünyesi hakkında eyi malûmat verebilir. Bu maddelerin ve sair yazılı vesikaların gözden geçirilmesinden, Hitit iktisadiyatının ziraat, meyvecilik, hayvancılık, el işçiliği ve madencilik üzerine kurulduğunu göstermektedir.

Nakledilemeyen mülklerden ev, erzak an barı, samanlık, bağ, meyve ağacı ve tarla ziraatının korunması göz önünde tutulmaktadır.

Nakledilebilenler arasında köleler ve cariyeler, ehli hayvanlar, muhtelif zanaatı icraya mahsus âletler göze çarpıyor.

Hitit içtimaî nizamında kölelere sosyal bir sınıf olarak verilen ehemmiyeti, kanunun mühim bir kısmının köleleri mevzu olarak ele almasını

⁴⁸ Bk. F. Kinal, Sumeroloji Araştırmaları s. 1062.

⁴⁹ Hititlerde mülkiyet hakkında bk. Cuq, adı geçen yerde s. 492 v. d.; Goetze: Kulturgeschichte Kleinasiens, s. 106. Ehli hayvanların mülkiyeti hakkında şimdi eyi bir araştırmaya sahip bulunuyoruz: Korosec: Das Eigentum an Haustieren nach dem hethitischen Gesetzbuch (Symbolae Koschaker, s. 37 v. d.).

⁵⁰ K. Fabricius: The Hitite System of Land Tenure in the Second Millen nium B. C. (*sahhan* and *luzzi*) (Acta Orientalia VII), Ankara'da mevcut olmadığından gözden gözden geçirilememiştir. Bk. Goetze: Neue Bruchstücke zum grossen Text Hattuşilis and den Paralleltexen, s. 55 v. d.; aynı müellif: Kulturgeschichte Kleinasiens 92 v. d., 36 v. d. LU₂ ⁶¹⁸«KU»'nun manası hakkında bk. Sommer: Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattusili I. s. 122 v. d.

⁵¹ Yukarıda adı geçen yerde s. 106.

da müşahade ediyoruz⁵². Fakat köleler hakkında umumî hükümler mevcut olmadığı gibi, köle hukukuna ayrı bir kısım da tahsis edilmiş değildir. - Kölelere ait hükümlerin ekserisi hürler için ait hükümlerin arkasına eklenmiştir. Burada Korosec'in dediği gibi, hürler için ait hükümleri ceza farkı ile kölelere tatbik etmek arzusu hakimdir. Yalnız doğrudan doğruya köleleri ilgilendiren veya kölelerle hürlerin bilhassa evlenme işlerinde münasebetini tesbit bakımından müstakil hükümler vardır.

Hitit kanun vazının nazarında köle, Romalılarda olduğu gibi, yalnız bir hukuk obje'si değil, aynı zamanda geniş ölçüde bir hukuk suje'sidir⁵³. Kanun, kölenin suç kabiliyetini tanımakla kalmayıp, hayatını ve vücut tamamıyetini koruyor. Ona yalnız kendi sosyal sınıfı içerisinde değil, aynı zamanda hürlerle evlenmek hakkını tanıyor. Ücret tarifesinde onun için bir fiyat tespit edilmemesi de hayvan ve eşya gibi telakki edilmediğini gösterir. Hititler'de köle, diğer eski milletlerin hukukuna nazaran daha müsait durumda olmasına ve hukuk kabiliyeti tanınmasına rağmen, hürler için nazaran hukuku daha az olan bir unsurdur. Kölelere karşı işlenen suçlar, hürler için işlenen suçlara nazaran daha az ve umumiyetle yarı yarıya ceza görmektedir. Suçlu olarak köleye, umumiyetle hür bir kimseye aynı suç için hükmedilen cezanın yarısı kesilmektedir. Bunu, ya kanun vazının kölelere karşı bir taraflı hareket etmemek arzusu ile veya kölelerin ödeme kudretinin nazarı itibara alınması ile izah edebiliriz. Fakat bazı hallerde kölelere kulak ve burun kesme gibi vücut sakatlayıcı cezalar yükletildiği de vakidir (§95, §99). Sihirle ilgili olan 170. maddede yılan öldürürken bir insanın adı anıldığı takdirde, suçu işleyen hür bir kimse ise, yüksek bir para cezası ile kurtulduğu halde, köle ölüm cezasına çarptırılmaktadır.

Köle ile cariye arasında iş kudreti bakımından tefrik yapılmakla beraber (§§ 24, 150, 158), hayatı ve vücut tamamıyetini koruma bakımından ikisi de müsavi tutulmaktadır (§§ 2, 4, 8, 12, 14, 16).

Kanun, köle ile sahibi arasındaki hukukî münasebeti açıkça tesbit etmiyor. Yalnız 170. madde, sahibine karşı koyan köleyi ölümle tehdit ediyor. Korosec, köle ile sahip arasındaki münasebet hakkındaki tasavvuru canlandırmak için, Hititler'in tanrı ile insan münasebetini köle ile efendisi arasındaki durumla mukayese ettiklerine dair bir misal vermektedir. Kırıl Murşili, bir duasında kölesi suç işleyen sahip, onu dilediği gibi cezalandırabileceğini, fakat köle kabahatini itiraf ettiği takdirde onu affedebileceğini söylüyor⁵⁴. KUB XIII 4 I 28 vazında sahibini kızdıran kölenin öldürüleceği veya burun, göz veya kulağının sakatlanacağı söyle-

⁵² Köle hukuku hakkında burada verdiğim malûmatın büyük kısmı, Korosec'in *Einige Beiträge zum hethitischen Sklavenrecht* (Festschrift Paul Koschaker 127 v. d.) adlı makalesinde verilen izahata uymaktadır.

⁵³ Korosec, son olarak adı geçen yerde s. 128.

⁵⁴ Goetze: *Kleinasiatische Forschungen* 161 v., d.; Korosec, son olarak adı geçen yerde s. 132 v. d.

niyor^{54a}. Kanunda kaçan kölelere karşı hiç bir ceza zikredilmemesi, ceza tayininin sahibin takdirine bırakıldığı intibainı uyandırıyor. Bütün bunlardan Hitit hukukunda sahibin kölesi üzerinde hudutsuz yetkisi olduğu, ancak insanî düşüncelerin köleye kötü muameleden sahibi alı-koyabileceğim gösteriyor. Kanun, bir taraftan kölenin hayatını ve vücut tamamiyetini koruduğuna, diğer taraftan sahibin köle üzerinde her türlü ceza verme yetkisini tanıdığına göre, kanunun köleyi koruması sahibine karşı değil, diğer şahıslara karşı olsa gerektir. Hakikatte kölelerin zanaat sahibi olabilmeleri, servet edinebilmeleri ve hürlerle evlenebilmeleri ender hallerde ağır muamelelere maruz kaldıklarını düşünmemize sebep oluyor. Hürlerle köleler arasındaki izdivaçlarda kadının bir müddet sonra kocasının sosyal sınıfına geçtiğine dair bazı işaretler vardır.

Ehlî hayvanların⁵⁵ mülkiyete ait bahiste geniş ölçüde yer alışı, Hitit iktisadî bünyesinde hayvancılığın rolü hakkında bize bir fikir verebilir. Esasen Anadolu yaylasının iklimi de bu düşüncüyü destekliyor. Kanunda ehlî hayvanlar, yukarıda işaret edildiği gibi değerliden daha az değerliye gidilmek üzere guruplara ayrılıyor⁵⁶. 1. gurupta sığır, beygir, koyun, keçi, katır ve eşek bulunuyor. Burada erkek (damızlık) hayvanlar birinci plânı işgal etmekte ve bunları iş ve yük hayvanları takibetmektedir. 2. gurupu domuz, 3. gurupu köpek, 4. gurupu ise bal arıları teşkil ediyorlar.

Kanun vazının muhtelif zanaat şubelerine verdiği ehemmiyet, bu gibi meslekler erbabının umumî hizmetlerden affedilmesinden anlaşılıyor⁵⁷. 200. madde, oğlunu bir ustanın yanına öğrenmek üzere çırak olarak veren babaya, ustaya muayyen bir öğretme ücretinden maada, oğlu mükemmelen öğrenince, yerine bir köle vermesini mecbur kılmaktadır.

Kanun, mülkiyet ile tesahüp arasında bir tefrik yapmıyor. Mülkiyetin tesahüp şeklinde tecelli edeceği kendiliğinden kabul ediliyor. Bir kimse kendi eşyasını başka birinde görünce alabiliyor ve başkasına ait bir şeye tesahüp edenî, kanun doğrudan doğruya mes'ul sayıyor⁵⁸.

Muhtelif ticarî maddelerin fiyatları tespit edilmiştir (§§ 176 (B)-186). Ceza kısmında, öldürülen bir tüccar için hususî bir madde konmuştur (§ 5=111). Bu madde ile ticaret mesleğini korumak gayesi güdülmüş olması çok muhtemeldir. Kanun zikretmemekle beraber büyücek alım satım muamelelerinde bir vesika hazırlanarak tanıklar huzurunda mühürlenmiş olması icabedeceğini, mabed memurlarına hitabeden bir talimat metninden anlıyoruz⁵⁹.

^{54a} Korosec, aynı yerde s. 133. Krş. aynı zamanda Kanun Kitabı § 173'ün sonu.

⁵⁵ Bk. Korosec, *Symbolae Koschaker* 37 v. d.

⁵⁶ Korosec, son olarak adı geçen yerde s. 39.

⁵⁷ Krş. Korosec, aynı yerde s. 40 v. d.

⁵⁸ Bk. Korosec, aynı yerde s. 45.

⁵⁹ KUB XIII 4 II 37v. d.-Bk. Sturtevant, *Journal of the American Oriental Society*

Emlâk ve arazi icarı hakkında hiç bir malûmat verilmemesi, henüz karanlık bir bahis olan gayri menkul mülkiyeti ile ilgili olabilir. Yalnız işçilerin, hayvanların ve âletlerin kiralanması, kira ücretleri ve kiralanın eşyanın kiracı elinde korunmasına dair hükümler mevcuttur (§§ 76, 78, 145, 150-152, 157-161).

Hibe hakkında biz az evvel bahsettiğimiz talimat metninden fikir almak kabildir. Hibenin tevsiik edilmesi şarttır.⁶⁰

Ceza hukukunun esas karakteristiği, kanun vazının suç islenmesine mani olmak ve asayiş korumak arzusudur. Bazı maddi cezalar oldukça ağırdır: meselâ hayvan çalanlara kanun, hayvanın kıymetine göre çaldığının 15 misline kadar ödemeyi mecbur ediyor. Hatta bunun eskiden 30 misli olduğunu söylüyor (§§ 57 v. d.). Bu, adeta suçlunun ödeme kabiliyetinin hiç nazarı itibare alınmadığı hissini veriyor. Bunu ancak kanun vazının preventif maksatları ile izah etmek kabildir.

En ağır suçlara ait cezaları dahi, para cezasına kalb etme meyli hissediliyor. Hammurabi kanunlarında sık sık rastlanan ölüm cezası ile Assur kanunlarında rastlanan muhtelif uzuvları sakatlama cezalarına Hitit kanunlarında pek ender rastlanıyor.

Ölüm cezası, büyü ve seksüel suçlarda, kiralın ve kaza yetkisini kullanan memurun kararlarına muhalefet halinde ve kırallığın kudretini sembolize etmesi muhtemel olan saray kapısındaki mızrağı çalan bir kimse için hükmediliyor (§§ 44 (B, C), 126, 170, 173, 187-191, 195, 197, 199). Ölüm cezasına bu derece az hallerde hükmedildiği halde kanun, kirala onu afv yetkisini veriyor (§§ 187, 188, 198, 199).

Uzuv sakatlama cezasına yalnız kölelere karşı, o da ev soyma veya ev yakma gibi ender hallerde hükmediliyor (§§ 95, 99).

Haksızlığa uğrayan insanın, hakkının kendisi tarafından alınması zihniyeti, artık maziye intikal etmiş bulunuyor. Bu zihniyetin kalıntıları- nı yalnız birkaç maddede görmek kabildir. Kanun, karısı baştan çıkarılan kimseye, kendi karısını da öldürmek şartıyla, baştan çıkaranı öldürmek hakkını tanıyor (§§ 197, 198). Diğer bir madde, başkasının arazisine giren sığırları, arazi sahibine gece oluncaya kadar kullanmak hakkını veriyor (§ 79). 86. madde başkasının arazisine giren domuzu, eti sahibine teslim edilmek şartıyla arazi sahibinin öldürebileceğini kabul ediyor. 90. maddede ise diğer bir kimseye ait yağı kapan köpeği öldürmek hakkını yağ sahibine veriyor⁶¹.

54, 363 v. d. ; aynı müellif Beehtel ile birlikte: Hittite Chrestomaty 154 ; Güterbock: Das Siegel bei den Hethitern (Symbolae Koschaker) s. 29 v. d. ; bk. aynı zamanda Goetze: Kulturgeschichte Kleinasien 106.

⁶⁰ Bk. şimdilik Goetze, adı geçen yerde s. 106.

⁶¹ Burada maksadın köpeğin karnından yağı çıkarmak olduğu bildiriliyor. Koro-sec, Symbolae Koschaker s. 48 de bu maddeyi ve §§ 79, 90'ı «casuistique» olarak izah ediyor. (Krş. aynı yerde s. 38). Aynı mes'eleye daha geniş bir ölçüde Landsberger, Mesopotamya kültürünün Eski Anadolu'ya tesiri hakkında henüz neşredilmemiş olan konferansında temas etmektedir.

I. tablete ait 3 numaralı metinde hür bir adamı öldürenin bunun yerine dört insan vermesine hükmediliyor. Hataen öldürülmüşse, ceza bunun yarısı olarak tesbit ediliyor (§§ 1, 3). 4 numaralı metinde bir tüccarın katli halinde, suçun soygunculuk maksadile mi, kavga esnasında mı, yoksa hata olarak mı işlenmiş olduğu araştırılarak tefrik yapılıyor ve ceza ona göre kesiliyor (§ III)..

Eğer öldürme fiili nefsi müdafaa neticesinde vuku bulmuşsa, kanun, bunu nazarı itibare alıyor ve cezayı ona göre hafif tutuyor (§ 174).

Öldürme suçunu işleyen meçhul kalsa da, varislerin tazminat taleb hakkı ortadan kalkmıyor. Bir insan veya hayvan kimin yerinde öldürülmüşse, o yerin sahibi tazmine mecbur tutuluyor (§§ 6, 72). Eğer katil hadisesi, sahipsiz arazide vuku bulur da, suçlu bulunmazsa, o zaman en yakın meskûn yer, tazmine mecbur oluyor. Üç mil mesafede hiç bir meskûn yer yoksa, o zaman öldürülenin varislerinin tazminat talebetme hakları ortadan kalkıyor (§ IV).

Vücut yaralama olarak kanun şu suçları tanıyor (§§7-18, V-XVIII): Kör etme, sağır etme, diş kırma, burun ısırma, kol veya ayak kırma, kafa kırma, cebirle çocuk düşürtme. Bu suçlar para ile cezalandırılmakta ve verilen zarar, yaralanananın iş yapmasına manî olduğu takdirde, iyileşinceye kadar yerine çalışacak adam vermeye ve hekim masraflarını ödemeye suçu işleyen mecbur tutulmaktadır (§ 10 = IX). 4 numaralı metinde .birinin kolunu veya ayağını kırana, bu uzuvlar sakat kalıp kalmadığına göre ayrı cezalar veriliyor (§ X).

Seksüel suçlara ait maddelerin çokluğu, kanun vazının halkın bu suçlardan korunmasına verdiği ehemmiyeti gösteriyor. Bu maddeler zamanın ahlâk telekkilerini aksettiriyorlar. Katil hadiselerinde bile ölüm cezası vermeyen Hitit kanunları, bu gibi suçlar için ölümden başka ceza tanımıyorlar.

Seksüel suçlar insanlara ve hayvanlara karşı olmak üzere ikiye ayrılıyor. Hür insanların kendi aralarında ve hür erkeklerin cariyelerle münasebeti, cebir kullanılmadığı takdirde, suç sayılmıyor (§§ 190, 194).

Ölüm cezasına lâyık görülen suçların başında anneye, kız kardeşe, babanın kızına ve oğluna tecavüzü geliyor (§ 189).

Kanun, evli kadınla kocasız kadın arasında tefrik yapıyor. Kocasız bir kadının yaptığı suç telâkki edilmemesine mukabil, evli bir kadının kendi arzusu ile işlediği bu gibi bir fiil, ölüm cezasını icabbettiren bir suç olarak görülüyor (§ 197).

Üvey anneye tecavüz, baba sağ olduğu takdirde suç sayıldığı gibi, hayatta olan kardeş karısı ile işlenen bu gibi bir fiil de suç telâkki ediliyor (§ 190, § 195 (A)). Kızı olan dul bir kadınla evlenen bir erkeğin, karısının kızına veya zevcesinin annesine tecavüzü de aynı şekilde cezalandırılıyor (§ 195 (B, C)).

Seksüel suç konusu olan hayvanlar arasında kanun, sığır, domuz, köpek, beygir, katır gibi hayvanları anıyor (§§ 187, 199, 200 (A)).

Bunlardan beygir ve katırdan başkalarına işlenen suçlara ölüm cezası tayin ediliyor. Beygir ve katıra tasallut edenlere ceza verilmemekle beraber, rahip olmayacakları söylenilmektedir, ki bu da dinî temizlikten mahrum sayıldıklarını gösterir. 199. madde, nazarî olarak bir insanın öküz veya domuz tarafından tecavüze uğramasını mümkün saymaktır. Öküz için ölüm cezasına ve tecavüze uğrayan kimse için ise bir koyun kurban edilmesine hükmediliyor. İşin tuhaf tarafı domuzun tecavüzü halinde cezaya tabî tutulmamasıdır⁶².

Hititlerin muhakeme usulleri hakkında sarîh malumatımız olmamakla beraber, suçlular hakkında muhakeme neticesinde karar verildiği elimize geçen mahkeme tutanaklarından anlaşıyor⁶³. Sanığın masumiyetini ispata elinde delil mevcut olmadığı takdirde, yemine müracaat ediliyor⁶⁴. Yemin de yeter görülmezse, Hammurabi ve Assur kanunlarında ve Nuzi'de olduğu gibi bir tanrı muhakemesi yapıldığını ve sanık suya atılarak battığı takdirde suçun sabit görüldüğünü bir ferman dan anlıyoruz⁶⁵.

Hititler'in adlî teşkilâtı hakkında malûmatımız noksan olmakla beraber, müstakil bir adliye cihazının mevcut olmadığı, sivil ve askerî idare memurlarının kaza salâhiyetini ellerinde bulundurduklarını görüyoruz. Metinlerde şu memurların veya makamların muhakeme salâhiyetinden bahsediliyor:

1. LusMEşşu. GI «ihtiyarlar hey'eti,, (KUB XIII 2 III 9 v.d., Korosec *Bel madgalti* s. 12 ; krş. aynı zamanda kanun maddesi 71).
2. MAŞKIM URU^{KI} "şehir komiseri,, (KUB XIII 2 III 9 v. d., Korosec aynı yerde 12).
3. ^{LU2}-MEŞ DUGUD "Yüzbaşılar,,⁶⁶ (§ 173).
4. *Bel madgalti* "askerî vali,,⁶⁷ (KUB XIII 2 III 9 v. d., 21 v. d., Korosec aynı yerde 12, 14).
5. Bel KUR^{TI} (KUB XXI 29 II 14 v.d.).
6. Kırıl (Kanun maddesi 44 (C), 102,111,173,176 (A)). Kırıl, hür insanların hayatı bahis konusu olduğu davaları görmekte idi. Fakat kaza salâhiyetini kullanan yüksek memurların çözmekte güçlük çektikleri davalara da Yeni Devlet zamanında kırıl tarafından bakıldığı anlaşıyor. Yani kırıl mahkemesi, bir nevi temyiz mahkemesi vazifesini görüyor. IV. (?) Tuthaliya bir fermanında (KUB XIII 20 I 36 v.d.;

⁶² Bu paragrafın da not 61'e göre anlaşılması gerekecektir.

⁶³ KUB XIII 33 - 35 (bk. Güterbock, *Symbolae Koschaker* s. 30 v. d.); KUB XXXI 68, 71, 76.

⁶⁴ § 75; KUB XIII 35 I 8 v. d. , IV 20 v. d. (bk. Güterbock, aynı makalede s. 31 ve not 21).

⁶⁵ KUB XIII 3 II 14 v. d.. III 29 v. d.

⁶⁶ Bk. son olarak müellif, *Belleten* XI (1947) 400.

⁶⁷ Bk. müellif, aynı yerde s. 397 v. d.

Korosec aynı yerde 14; Müellif, Belleten XI (1947) 394/395) şöyle diyor : "Fakat sizin halledemediğiniz davayı, efendiniz kiralın da önüne getirin. Onu kiral bizzat tetkik eder,, (Krş. aynı zamanda KUB XIII 2 III 23 v.d.; IV 21 v.d.).

Elimizde hususî vesikalar mevcut olmadığından Hitit kanunlarının ne dereceye kadar tatbik edildiğini tayin etmek güçtür. Babilonya'da olduğu gibi Hititler'de de bu metin nev'inin mevcut olduğu diğer metinlerden anlaşıldığına göre, yeni kazıların bizi bu bakımdan da aydınlatacağını umuyoruz. Hususî vesikaların bulunması Hitit hukukunun araştırılmasında olduğu gibi, diğer noktalarda da ele geçecek şahıs adları sayesinde etnik araştırmaları ileriye götürebilir. Nizamın korunmasında devletin menfaati olduğuna ve onu ön plânda tuttuğuna şüphe edilemez. Nitekim kanunun 173. maddesi DUGUD'ların kararlarına muhalefet edenleri ölümle tehdit ediyor.

Merkezî idarenin kudretli olduğu nisbette, kanun tatbikinin de emniyet altına alınmış olduğunu düşünebiliriz. Hitit kırılları sağlam olmak iddiasında bulunan bir içtimaî bünyenin en mühim dayanağının adalet olduğunu geçirdikleri birçok acı tecrübelerden sonra çok iyi anlamışlardı. Bu anlayışın tezahürlerini kiralın kaza vazifesini gören yüksek bir memuru hakkında sarfettiği şu sözlerde görüyoruz : *"Haklı bir davayı kaybettirmesin! Haksız (bir davayı) da kazandırmasın ! Doğru ne ise, onu yap !,"*⁶⁸.

⁶⁸ KUB XIII 2 III 27 v. d. (Korosec, aynı yerde s. 14). Davanın doğru görülmesi hakkında kiralın ikazı aynı zamanda satır 9 v. d. , 22. v. d. (Korosec aynı yerde 21 v. d. 32) s. 32; KUB XIII 20 I 32 v. d. (Korosec, aynı yerde s. 14/15, 32 ; Alp, adı geçen yerde 392 v. d.